

**PETER HEATHER, *The Goths (The Peoples of Europe)*,
Oxford, Blackwell Publishers 1998, 358 p., ISBN 0-631-20932-8**

Dintotdeauna, știința istorică caută adevărul, având la temelie o imensă diversitate de surse. Interpretările acestora sunt diverse – de unde și dificultatea, sau alteori simplitatea, descoperirii adevărului istoric. Epocii antice i-au fost dedicate nenumărate dispute istorice, cu tematici dintre cele mai diverse. Una dintre ele a fost cea legată de populația gotică, subiect reflectat într-o bogată literatură de specialitate. Dezbaterile în ceea ce privește identitatea acestui grup etnic au antrenat și participarea cercetătorul englez Peter Heather. Lucrarea semnată de acesta a apărut în seria „*The Peoples of Europe*”, dedicată istoriei popoarelor europene, și a fost retipărită de către editura Blackwell Publishers în 1998¹.

Autorul lucrării își propune, așa cum de altfel precizează în Prefață (p. XII), să explice „*goticismul*” caracteristic sec. III-IV d.Chr., ca fiind un atribut specific doar unei categorii sociale particulare a „*goților*”, care nu reprezenta mai mult de jumătate din numărul populației, procent numit de Procopius „*notabilii*”, „*distinșii*” sau chiar „*cei mai buni dintre goți*”.

Lucrarea, alcătuită din 3 părți (I – „*În căutarea goților*” p. 9-93; II – „*Goții, Hunii și Romanii*” p. 95-178; III – „*Regatele Goților*” p. 179-326), își propune să exploreze natura și semnificația identității goților în patru contexte principale, pe care P. Heather le jalonează în spațiu (Nordul Poloniei, Europa centrală și de sud-est, Nordul Pontului Euxin, Europa occidentală) și timp (sec. II-VII d.Chr.).

Cercetătorul englez, un bun cunoscător al izvoarelor antice, mai ales a celor legate de istoria relațiilor dintre goți și romani², explică anvergura interesului pentru istoria goților prin prisma rolului jucat de acest popor în primele șapte secole ale erei creștine („*Problema Gotică*”, p. 1-7): goții au fost cei ce au constituit primul grup autonom de imigranți, care au forțat frontiera Imperiului, tot ei fiind răspunzători de înfrângerea armatei romane la Adrianopol, primii care, în antichitate, au cucerit Roma, fondatorii a două state europene etc.

Disputele în problema goților pot începe de la accepțiunile termenilor, de a căror diversitate depind și concluziile finale. De exemplu, îmbinarea de cuvinte „*identitate etnică*”, înțe-

leasă, pe de o parte, ca ceva efemer, pe de alta, ca ceva imuabil, dar în ambele cazuri „*identitatea*” reprezentând bilanțul trecutului istoric al unui grup etnic și al unor norme sociale stabilite. În această discuție, P. Heather se sprijină pe definiția antropologului Dragadze³, pentru care o „*unitate etnică*” funcțională este un colectiv bine determinat de oameni, stabilit istoric pe un anumit teritoriu, care posedă în comun particularități relativ stabile de limbă și cultură și își recunosc unitatea și diferențierea de alte formațiuni etnice; o „*unitate*” se distinge în primul rând prin numele ce-l poartă.

Partea I a lucrării, cu capitolele 2-3, este dedicată sec. I-III d.Chr. Capitolul 2, „*De la Marea Baltică la Marea Neagră*” (p. 11-50), și vizează originea goților, primele lor interacțiuni cu romanii, precum și „*particularitățile*” expansiunii gotice. Pentru a elucida proveniența goților, autorul juxtapune izvorul său principal, „*Getica*” lui Iordanes, cu rezultatele investigațiilor arheologice, urmând un itinerar cronologic retrospectiv, începând cu sec. al IV-lea, perioada de maximă putere a goților în regiunea dintre Dunăre și Don. Autorul, pe bună dreptate, identifică perioada și spațiul geografic pe plan arheologic, cu realitățile proprii culturii Sântana de Mureș-Černjahov, deși amintește această cultură sub numele impropriu, cel puțin la nivelul actual al cercetării, de cultura „Černjachov”⁴. Două dintre particularitățile „*esențiale*” ale acestei culturi, biritualismul și lipsa armelor în morminte, sunt atestate și în cultura Wielbark, sau, după cum se exprimă autorul, „*își au originea în cultura Wielbark*” ... „*în perioada de existență și aria de răspândire în care sursele din nou îi atestă pe goți*”. Aceste două particularități sunt în viziunea autorului, nu o simplă răspândire a anumitor obiecte izolate, ci una a tradițiilor sau normelor sociale, care ar lega aceste două culturi. În fine, P. Heather conchide că este vorba de o mișcare a unor etnii, inclusiv a celei gotice, din regiunile aflate azi în nordul Poloniei spre sud-est, adică spre zonele învecinate Pontului Euxin.

Convins de faptul că schimbările culturii materiale constituie nu cauza, ci rezultatul apariției frontierelor sociale, P. Heather plasează „*proto-patria*” goților în regiunea Vistulei.

Începutul istoriei goților pare a fi destul de tenebros, în a doua jumătate a sec. al II-lea, perioadă a cărei eveniment principal l-au constituit războaiele marcomanice, în care goții — conform surselor antice — nu au fost implicați direct. Ea este marcată de schimbări substanțiale în tabloul etno-istoric și „arheologic” al teritoriului Poloniei de azi. Expansiunea culturii Wielbark este legată indiscutabil de războaiele marcomanice. Nu este cert însă dacă aceasta a fost cauza sau urmarea acestui conflict. Pentru sec. III d.Chr., autorul, în pofida predilecțiilor moderne pentru minimalizarea importanței migrațiilor, remarcă faptul că, dacă în anul 100 d.Chr. grupurile germanice, inclusiv goții, își aveau centrul de putere în Pomerania și nordul Poloniei, către anul 250 d.Chr. aceste popoare devin protagonistul principal al evenimentelor din regiunile Carpato-Danubiano-Pontice. Autorul încearcă să scoată în evidență principalele particularități ale expansiunii culturii Wielbark. El afirmă că, în primul rând, în această mișcare s-au implicat un număr mare de grupuri germanice; în al doilea rând, mișcarea s-a realizat de un număr mare de oameni, fapt dovedit de luptele din secolul III d.Chr.: presupusa supunere a sarmaților, atacurile asupra polisurilor grecești de pe litoral și larga răspândire a biritualismului; în al treilea rând, creșterea demografică din arealul culturii Wielbark, condițiile geografice neprielnice din nordul Poloniei, mai apoi importanța și bogăția orașelor grecești, ce au servit drept miză acestor mișcări - toate acestea ar fi generat schimbările demografice majore din sec. III d.Chr.

Un interes deosebit îl prezintă capitolul 3, „*Regatele din secolul al IV-lea*” (p. 51-93), în care autorul definește „*goticismul*” perioadei respective. De la început, el neagă ideea larg răspândită în literatura de specialitate, precum că, grupurile, pe de o parte ale vizigoților, pe de altă parte ale ostrogoților, pot fi identificate cu certitudine în sec. IV d.Chr. Heather consideră că despre aceste grupuri etnice separate putem vorbi abia din sec. al V-lea d.Chr. Totodată, autorul nu acceptă afirmația conform căreia aceștia ar proveni de la *tervingi* (vizigoții) și de la *greutungi* (ostrogoții), considerându-le mai degrabă drept un amalgam de popoare germanice.

Un alt moment important, abordat de P. Heather în lucrarea sa, îl reprezintă problema organizării celor 12 grupări gotice amintite de sursele narative. Autorul respinge teza existenței, în sec. al IV-lea, a unei conduceri centralizate, a unui regat, sau a ceea ce Iordanes nu-

meste „*Imperiul lui Ermanaric*”. Autorul aduce următoarele argumente: informația lui Claudian despre „*ostrogoții amestecați cu greutate*”, caracterul vag al relatărilor izvoarelor scrise despre acest așa-zis Imperiu; identificarea, pe bază „*de dimensiuni, fortificație și topografie*” a 6 așezări, care ar fi servit drept centre ale unor formațiuni politice independente mai mici: „*Bashmachka*”, „*Alexandrovska*”, „*Novie Gorodok*”, „*Rumarov*”(?!), „*Sovari*”(?!), și „*Pietroasa*” (p. 55)⁵. O astfel de apreciere a unei serii de așezări din arealul culturii Sântana de Mureș-Černjahov nu este nouă. Aceasta nu aparține lui M. Kazanski sau B.V. Mago-medov⁶, la lucrările cărora autorul face trimitere. Pentru prima dată, într-o formă cât de cât *in extenso*, întâlnim această idee în studiul semnat de A.V. Kropotkin încă în anul 1984⁷. Cu toate acestea, analiza așezărilor fortificate, în cuprinsul cărora a fost descoperit un inventar arheologic specific culturii Sântana de Mureș-Černjahov (Bašmačka, Aleksandrovska, Novyj Gorodok și Pietroasele), arată că în nici unul dintre cazurile prezentate, construirea fortificației nu poate fi pusă cu certitudine pe seama purtătorilor acestei culturi. Prezența inventarului arheologic menționat, reflectă mai degrabă, refolosirea acestor stațiuni mai vechi de către populația culturii Sântana de Mureș-Černjahov în sec. al IV-lea - începutul sec. al V-lea d.Chr., când fortificația era probabil deja abandonată⁸. Refolosirea construcțiilor romane mai vechi pare să fie, în aceeași ordine de idei, un fenomen larg răspândit la „*barbarii*” de la granițele Imperiului Roman, cel mai apropiat fiind chiar cazul așezării Komarovo⁹, amintit de asemeni de Heather. Semnificația acestui sit arheologic constă în existența aici, a resturilor unui edificiu cu fundații de piatră și a unui atelier de sticlărie, construit, din câte se pare, cândva în sec. al III-lea d.Chr. Purtătorii culturii Sântana de Mureș-Černjahov, a căror așezare aici datează în principal din sec. IV d.Chr., au fost cei care au „*refolosit*” acest edificiu¹⁰. Nici un criteriu amintit de autor, în încercarea sa de a susține un statut social cu totul deosebit al locuitorilor așezării de la Komarovo, în perioada sec. IV d.Chr., nu poate fi considerat valabil. Ultimul dintre punctele amintite în lucrarea lui P. Heather, ar fi așezarea de la Sobari, care se distinge mai mult prin caracterul descoperirilor, adică o construcție de piatră, ce reprezintă probabil o reproducere „*barbarizată*” a unui model arhitectural roman (construcție de piatră cu pristol din 16

coloane, material de construcție de factură romană, incintă de piatră etc.), care a fost „*implantat*” în cuprinsul unei așezări de tip Sântana de Mureș-Černjahov de dimensiuni mari¹¹.

Importantă pentru autor este sesizarea – în sec. IV d.Chr. – a unei elite gotice – „*reiks*”. El le atribuie reprezentanților acesteia detașamentele militare „*personale*”. Ca argumente arheologice ale existenței unor astfel de elite, autorul aduce orizonturile arheologice ale așa-numitelor înmormântări princiare, chiar dacă acestea („Lübsow” și „Leuna-Haßleben”), după cum notează și autorul, datează din sfârșitul sec. I d.Chr. și, respectiv, sfârșitul sec. II d.Chr. Însă paralelele între elita gotică din sec. al IV-lea d.Chr. și aceste orizonturi arheologice de morminte princiare par ușor forțate.

Un rol deosebit în „*explozia demografică*” impresionantă, reflectată în cele cca. 5000 de puncte cu descoperiri ale culturii Sântana de Mureș-Černjahov cunoscute la ora actuală¹², l-a jucat saltul economic, în special prin „*introducerea unor noi metode de menținere a fertilității solului*”(?!). Tocmai în lumina acestor transformări, P. Heather relevă noțiunea de „*goticism*” atribuită atât cvasi-nobilimii, cât și „*imigranților*” liberi, toți aceștia asigurând suflul regatelor gotice.

Următoarele trei capitole sunt incluse în cea de-a doua parte a cărții, în care autorul încearcă să evoce schimbările ce au survenit de pe urma influenței asupra triburilor gotice din partea hunilor și romanilor, la cumpăna secolilor IV și V.

„*Revoluția Hunică*” (capitolul 4, p. 97-129) este un titlu adecvat întocmai situației „*lumii gotice*”. De la sfârșitul sec. IV d.Chr. până la lupta de la Nedao, când, deși învinși, hunii nu dispar subit de pe arena istorică, ordinea politică în regiune a fost grav perturbată. În acest capitol, autorul abordează o serie de subiecte controversate, ca de exemplu:

- dacă trecerea Dunării de către goți a avut loc înainte sau după pătrunderea hunilor? Acest eveniment este considerat de P. Heather drept o retragere sub presiunea hunilor;

- convulsia anului 405/406 este descrisă ca o reluare a mișcării din anul 376. În ambele cazuri, autorul consideră că, pătrunderea goților în Imperiu a fost generată de înaintarea hunilor din afara granițelor Europei spre inima acesteia;

- a constituit sau nu prima jumătate a sec. al V-lea d.Chr. sfârșitul culturii Sântana de Mureș-Černjahov? Respectiv, când au plecat (sau au dispărut) purtătorii acestei culturi de la est de

Carpați? Una dintre problemele de care autorul este preocupat, este dacă acei goți, care n-au trecut Dunărea la 376 d.Chr., au rămas la est de Carpați până în anul 450 d.Chr., sau au plecat spre vest înaintea acestei date?

P. Heather însă formulează întrebarea altfel: mișcările spre vest din arealul culturii Sântana de Mureș-Černjahov, din perioada hunică, au antrenat toată populația sau doar o parte? În literatura arheologică, problema este discutată de mai mult timp, existând mai multe opinii. Nu toți cercetătorii percep existența unor așezări în prima jumătate a sec. al V-lea d.Chr. (Ripnev II, Iași-Nicolina, Kamenka-Ančekrak, Aleksandrovka, Sobari ș.a.) drept dovadă a vitalității culturii. După opinia unora dintre ei, aceste resturi de locuire aparțin deja fazei timpurii a perioadei migrațiilor; din punct de vedere istoric, dispariția culturii Sântana de Mureș-Černjahov poate fi pusă pe seama instalării dominației hunilor¹³. Cu toate acestea, continuarea vieții în unele dintre așezările cercetate până acum nu poate fi negată¹⁴. În acest fel, problema se reduce doar la definirea fenomenului din punct de vedere terminologic: fie ca fază finală a culturii Sântana de Mureș-Černjahov, fie ca fază timpurie a perioadei migrațiilor, căreia îi sunt specifice unele elemente ale acestei culturi.

Cercetătorul englez se dovedește a fi adept al ideii prezenței unui număr de goți la est de Carpați până spre anul 450 d.Chr.: „*hunii au fost cei care au zdruncinat o orânduire deja stabilită a lumii gotice, însă necesitatea de a rezista în fața Imperiului Roman a dat naștere alteia*”(?!).

În capitolul „*Goții și Romanii. Refacerea lumii gotice*” (p. 130-165) sunt prezentate evenimentele premergătoare apariției formațiunilor politice ale vizigoților și ostrogoților. Autorul descrie situația precară de la frontierele dunărene ale Imperiului din a doua jumătate a sec. IV d.Chr., în care au loc raidurile *tervingilor*, degenerate în conflicte sângeroase cu romanii. Nu lipsesc nici evenimentele din 378, și mai apoi cele din 401, 402, 410 d.Chr., perioadă în care goții se aflau sub conducerea lui Alaric. După moartea acestuia, are loc reorientarea strategiei gotice, punctul țintă devenind Galia. Acestei noi aspirații îi este caracteristică o evidentă instabilitate, care se încheie cu preluarea controlului suprem de către Teodoric I, în anii 417/418. Evenimentul în cauză încheie după părerea lui P. Heather, revoluția societății gotice, începută de către huni cu jumătate de veac înainte; din acest zbucium se va naște o

nouă „*unitate etnică*” – cea a vizigoților – condusă deja de o nouă dinastie regală.

Autorul începe expunerea problemei ostrogoților cu prezentarea a două grupări etnice: a goților „*panonnici*” și a goților „*tracici*”, precum și relațiile dintre ele, care alternau între pace și rivalitate. Soarta acestor două grupări a fost hotărâtă, până la urmă, de doi Teodorici: Amal și Strabo, ultimul fiind, de fapt, înlăturat de la putere. Astfel, Teodoric Amal, liderul goților „*panonnici*”, căruia i s-au alăturat și o mare parte a goților „*tracici*”, va realiza visul său și al tatălui, de a cuceri Italia. Din rândurile celor care l-au urmat, se va constitui nucleul populației ostrogotice.

Următorul capitol, „*Transformarea goților între 376-484*” (p. 166-178), este dedicat eminamente primordialității rolului Imperiului Roman în constituirea vizi- și a ostro-goților drept grupări etno-sociale, care depășiseră deja stadiul unor simple detașamente militare. În același timp, Heather amintește cu insistență și de nobilimea și de familiile regale care, în calitate de liant al societății, ar fi asigurat, cel puțin în viziunea autorului, continuitatea semințiilor gotice între sec. IV și V d.Chr.

Capitolul 7, „*Primul stat succesor gotic*” (p. 181-215) este consacrat destinului Regatului Vizigot a născut, după cum menționează autorul, drept „*o coeziune dintre forțele venite și cele ale vârfurilor locale, care au fost nevoite să se adapteze condițiilor impuse*”. La început, stabiliți în sudul Galiei, ei au tins permanent spre Spania – bogată și adăpostită, unde au și ajuns în jurul anului 480. Ca urmare, s-a constituit Regatul Vizigot, ce va purta stindardul istoric până la campania lui Clovis. După părerea lui P. Heather, acțiunea lui Clovis nu a putut avea caracterul unei cruciade pentru eliberarea creștinătății din sudul Galiei, deoarece proprietarii galo-romani au luptat de partea regelui vizigot, Alaric II, arian de credință; însăși episcopii creștini se rugau pentru el, chiar și după moartea lui.

Dispariția vizigoților a fost prevenită de intervenția celei de-a doua puteri gotice: Regatul Italian al ostrogoților, al cărui făuritor este considerat Teodoric Amal. Acesta, cu interesele sale definite de P. Heather în capitolul „*Italia Ostrogotă: Regat și Imperiu*” (p. 216-258), reușește să uncască mai mult de 1/3 din teritoriul fostului Imperiu Roman de Apus. Dezideratul lui Teodoric Amal consta în egalarea statutului său cu cel al împăratului bizantin. Tendința spre „*Romanitas*” este explicată prin

tendința spre continuitate a vechiului Imperiu, prin instaurarea hegemoniei lui Teodoric. În pofida succeselor obținute, Teodoric nu s-a proclamat *Împărat*, rămânând la titulatura de *rege*. Tulburările care survin după moartea sa, au generat crizele politice de care s-a folosit Estul. Balanța de forțe, înclinată spre bizantini, a cauzat dispariția ostrogoților de pe arena istorică. Rezultatul, deși manifestat cu mult mai târziu și într-o altă conjunctură, a fost același și pentru vizigoți. Toate aceste momente sunt prezentate de Heather în capitolul 9, intitulat „*Crizele secolului al VI-lea și perioadele următoare*” (p. 259-298). Astfel, este relatat sfârșitul ambelor regate gotice: unul (cel Ostrogot) în jurul anului 500, celălalt (Vizigot) în jurul anului 700 – același deznodământ, provocat de factori diferiți: în primul caz – externi, în al doilea – interni.

Capitolul 10, „*Simboluri, mecanisme, continuitate*” (p. 299-321), cuprinde argumentele de ordin arheologic și narativ ale autorului în favoarea următoarei teze: pe parcursul sec. III-VII, „*goticismul*” a operat ca o puternică forță politică, căreia îi sunt proprii două etape. Prima etapă, cea a sec. III-IV, este una a elitei pur gotice, iar în cea de-a doua, – sec. V-VII – a unei elite ce încorporează și elemente romane sau galo-romane cointeresate în păstrarea pozițiilor sale.

P. Heather este adeptul ideii trasării unei linii neîntrerupte a istoriei goților, istorie cristalizată practic în primii 700 de ani ai erei creștine. El afirmă că cineva poate sublinia continuitatea sau discontinuitatea unui popor, ambele fiind esențiale, însă fără continuitate nu ar exista istorie.

Lucrarea mai include două anexe („*Procopius and the Gothic Elite*” – p. 322-326, și „*Non-Goths in the Army of Totila*” – 327-328), o listă bibliografică structurată ierarhic (*Primary Sources, Secondary Sources, The Wielbark and Černjachov Cultures*), precum și un indice. Cu regret, trebuie spus că ultimele două compartimente se remarcă printr-o serie de lacune și scăpări. Fără a încerca să căutăm cauzele apariției acestora, sau, cu atât mai mult, de a pune un accent deosebit pe existența lor, remarcăm în primul rând transliterarea scrisului chirilic atât în stil anglo-american, cât și în cel acceptat în literatura germană, sau în nici unul din aceste „*stiluri*”⁶. În al doilea rând, observăm că unele nume de localități amintite în textul lucrării nu apar în indice⁶. De asemenea, nu rareori observăm erori în scrierea textelor preluate din limbile sud-est-europene⁷. Toate aceste lacune

le lăsăm pe seama nu a istoricului P. Heather, ci a editurii Blackwell Publishers, care le-ar fi putut evita în cadrul pregătirii lucrării pentru tipar.

Cu toate acestea, lucrarea prezentată mai sus rămâne de salutat și este binevenită pentru

cititorul interesat, nu în ultimul rând ca un îndemn la noi reflecții și discuții asupra problemelor mult dezbătute ale arheologiei și istoriei primului mileniu al erei creștine.

Note

1. Prima ediție a lucrării a apărut în anul 1996, în cadrul aceleiași edituri.
2. A se vedea pentru această tematică de exemplu: HEATHER 1991; HEATHER 1997; HEATHER 1998; HEATHER 2001.
3. Poziția lui Dragadze a fost preluată de P. Heather, după RENFREW 1991.
4. În ultimul deceniu, arheologii preocupați de epoca romană târzie și cea a migrației popoarelor utilizează numele dublu Sântana de Mureș-Černjachov sau Černjachov/Sântana de Mureș-Černjachov, care vine să reflecte unitatea acestei culturi pe tot spațiul ocupat de ea în Europa de est și de sud-est. A se vedea de exemplu: GOMOLKA-FUCHS 1999. Apreciam ca total inadecvat termenul de "*Transylvanian Černjachov material*", folosit de autor pentru materialele din spațiul intracarpatic (p. 103).
5. Corect ar fi: Bašmačka, Aleksandrovka, Novyj Gorodok, Komarovo, Sobari și Pietroasele. Este regretabil faptul că și la cea de-a doua ediție, lucrarea apare cu asemenea erori.
6. KAZANSKI 1991; MAGOMEDOV 1995.
7. KROPOTKIN 1984.
8. POPA 1999 p. 60.
9. BEZBORODOV 1964; ȘCAPOVA 1964; ȘCAPOVA 1978;

- ȘCAPOVA 1983; SMIŠKO 1964; SMIŠKO/ȘCAPOVA 1975.
10. POPA 2002.
11. POPA 1997; POPA 2002.
12. ŠČUKIN 1999 p. 69.
13. HARHOIU 1990; BIERBRAUER 1994 p. 117-121, 133-144.
14. IONIȚA 1982; IONIȚA 1986; MAGOMEDOV 1987; MAGOMEDOV 1991.
15. A se vedea de exemplu la p. 349, MAGOMEDOV, B.V., *Černjahovskaja kul'tura Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja...*, iar la pagina următoare deja RAFALOVIC, I.A., DANCENY, *Mogi'lik Černjachovskoj Kul'tury III-IV vv. n.e. ... (?)*.
16. De exemplu, din cele 6 nume de localități amintite la pagina 55 și discutate de noi mai sus, doar "*Alexandrovka*" (transliterarea corectă ar fi totuși "*Aleksandrovka*") apare în indicele lucrării (?).
17. Fără a insista asupra acestei categorii de erori, reproducem drept exemple doar următoarele titluri: BLOSIU, C., *La nécropole de Lețcani (dep. de Jassy) datant du IVe siècle de n.è. ...*; DIACONU, GH. AND ANGELESCU, N., *Despre Necropola din sec. IV e.n. de la Radu Negru (r. Călărași)*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie ...*, etc.

Bibliografie

BEZBORODOV 1964

M. A. BEZBORODOV, *Issledovanie stekol iz stekloделatel'noj masterskoj III-IV vv. n.e. u s. Komarov*. În: *Materialy i doslidžennja z Arheologii Prykarpattja i Volyni*, 5, 1964, 81-5.

BIERBRAUER 1994

V. BIERBRAUER, *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert*. În: *Frühmittelalterl. Stud.* 28, 1994, 51-172.

GOMOLKA-FUCHS 1999

G. GOMOLKA-FUCHS, *Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur*. În: *Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh*, vom 20. bis 24 Oktober 19952 (Bonn 1999).

HARHOIU 1990

R. HARHOIU, *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*. În: *Dacia*, N.S. 34, 1990, 169-208.

HEATHER 1991

P. HEATHER, *Goths and Romans: 332-489*, Oxford, 1991.

HEATHER 1997

P. HEATHER, *Foedera and foederati of the fourth century*. În: W. POHL (HRSG.), *Kingdoms of the Empire. The integration of Barbarians in the Late Antiquity*. Transformation Roman World 1, Leiden/New York/Köln, 1997, 57-74.

HEATHER 1998

P. HEATHER, *Goths and Huns, c. 320-425*. În: A. CAMERON/P. GARNSEY (HRSG.), *The Late Empire, A.D.*

337-425. In *The Cambridge Ancient History*, 13 Cambridge, 1998, 487-515.

HEATHER 2001

P. HEATHER, *The late Roman art of client management: imperial defence in the fourth century west*. În: W. POHL/I. WOOD/H. REIMITZ (HRSG.), *The transformation of frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*. Transformation Roman World 10, Leiden/Boston/Köln, 2001, 15-68.

IONIȚA 1982

I. IONIȚA, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982.

IONIȚA 1986

I. IONIȚA, *Chronologie der Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur I*. În: *Peregrinatio Gothica I*, Arch. Baltica 6, 1986, 295-351.

KAZANSKI 1991

M. KAZANSKI, *Les Goths (Ier-VIle siècles ap. J.-C.)*, Paris, 1991.

KROPOTKIN 1984

A. V. KROPOTKIN, *K voprosu o plemennyh centrakh černjahovskoj kul'tury*. În: *Sovetskaja Archeologia*, 3, 1984

MAGOMEDOV 1987

B. V. MAGOMEDOV, *Černjahovskaja kul'tura Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1987.

MAGOMEDOV 1991

B. V. MAGOMEDOV, *Kamenka-Ančerkuk. Poselenie černjahovskoj kul'tury*, Kiev, 1991.

MAGOMEDOV 1995

B. V. MAGOMEDOV, *La stratification sociale de la population de la culture de Černjahov*. In: F. VALLET/M. KAZANSKI (HRSG.), *La noblesse romaine et les cheffs barbares du IIIe au VIIe*, St. Germain-en-Laye, 1995, 133-7.

POPA 1997

A. POPA, *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau)*. În: *Germania* 73, 1, 1997, 119-31.

POPA 1999

A. POPA, *Cu privire la problema așezărilor fortificate din aria culturii Sântana de Mureș-Černjahov*. În: *Mousaios* 5, 1999, 53-69.

POPA 2002

A. POPA, *Some considerations about stone building in Barbaricum during the Late Roman period*. În: *Angustia* 6, 2001

RENFREW 1991

C. RENFREW, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, London, 1991.

ŠČAPOVA 1964

J. L. ŠČAPOVA, *Rezultaty spektral'nogo analiza stekljannyh izdelij i braka iz steklodelatel'noj masterskoj, otkrytoj v s.*

Komarovo. În : *Materialy i Doslidžennja z Arheologii Prykarpattja i Volyni*, 4, 1964, 86-7.

ŠČAPOVA 1978

J. L. ŠČAPOVA, *Masterskaja po proizvodstvu stekla u s. Komarovo*. În *Sovetskaja Archeologia*, 3, 1978, 230-42.

ŠČAPOVA 1983

J. L. ŠČAPOVA, *Očerki istorii drevnego steklodelija*, Moskva, 1983.

ŠČUKIN 1999

M. B. ŠČUKIN, *Fenomen Černjahovskoj kultury epohi Konstantina-Konstancija, ili čto takoe Černjahovskaja kul'tura ?* În: *Stratum Plus*, 4, Chișinău, 1999, 66-101.

SMIŠKO 1964

M. J. SMIŠKO, *Poselenja III-IV st. n. e. z slidami skljanogo virobnictva bilja s. Komariv Černivec'koji oblasti. Materialy i Doslidžennja z Arheologii Prykarpattja i Volyni* 5, 1964, 67-80.

SMIŠKO/ŠČAPOVA 1975

M. J. SMIŠKO/J. L. ŠČAPOVA, *Raskopki u s. Komarovo-Dnestrovka*. În: *Arheologičeskie Otkrytija 1974 goda*, Moskva, 1975, 335.

**Alexandru Popa
Galina Scorpan**